

Názvy farieb v slovenských a poľských nárečových prirovnaniach

IVOR RIPKA

Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, Panska 26, SK-81364 Bratislava
E-mail: ivorr@juls.savba.sk

Abstract: Set comparison being a multicomponent and idiomatic naming affects widely the sphere of similarity. Comparative phrases in set comparisons denoting colours are, unambiguously, of intensifying as well as of hyperbolizing meaning. Commentated comparison of equivalent and structurally identical Slovak and Polish dialectal set comparisons with adjectives *biely*, *červený* (white, red) and *čierny* (black) points out that comparisons were developed on the basis of the same motivation; they are realized through the same parts of speech and have, in principle, the same meaning.

Keywords: phraseology, dialectal phraseology, dialectal comparisons, colours in comparisons, dialectal dictionary, phraseography

1. Podstatná časť doterajšej jazykovej produkcie zhodne konštatuje, že frazeológia (t. j. súhrn frazeologických jednotiek) tvorí jednu z najpríznačnejších a najsvojráznejších oblastí v každom prirodzenom jazyku. Je pochopiteľné, že pri skúmaní tejto zložitej a mnohoaspektovej oblasti, vyznačujúcej sa navyše výraznými špecifikami (v tejto súvislosti sa o ustálených slovných spojeniach hovorí niekedy ako o idiómoch), sa neuplatňujú totožné teoreticko-metodologické východiská a bádateľské prístupy. Doterajšia literatúra nie je jednotná ani v interpretácii niektorých základných otázok, a to napr. pri vymedzovaní a definovaní samotných frazeologických jednotiek (Ripka, 1999). V našom príspevku o nárečových prirovnaniach, ktoré majú spoločný znak (základ prirovnania, tertium comparationis) vyjadrený prídavným menom označujúcim farbu, vychádzame najmä zo slovenskej a českej frazeologickej teórie. Citujeme materiál, publikovaný v I. zväzku *Slovníka slovenských nárečí* (1994) a v príslušných zošitoch *Słownika gwar polskich* (1983, 1994).

1.1. Pri komentovaní niektorých slovenských a poľských ustálených prirovnaní, zachytených a spracovaných v citovaných celonárodných nárečových slovníkoch, sa opierame o výklady, podľa ktorých je frazeologická jednotka (frazeologizmus, frazéma) ustálená a minimálne dvojslovná kombinácia ľubovoľného slovného druhu s iným slovným druhom (tento princíp anomálnej kolokability zvýrazňuje napr. *Slovník české frazeologie a idiomatiky*, 1983 – ďalej aj SČFI). Táto kombinácia slovných druhov (často i rovnakých, totožných tried slov) je charakteristická tým, že aspoň jeden jej člen sa môže v danom význame a funkcii spájať s inými slovami v texte iba obmedzene, príp. vôbec nie; je teda v tomto význame či funkcii obmedzený len na túto kombináciu (porov. SČFI, s. 10).

1.2. Prirovnanie patrí medzi základné frazeologické jednotky; charakterizuje ho prirodzená formálna a sémantická špecifickosť a relatívna samostatnosť. Je to ustálené pomenovanie slúžiace na označenie a hodnotenie podobnostného vzťahu medzi menom, určeným v konkrétnom kontexte, a vopred daným modelom. Má teda názornejšie a účinnejšie vyjadriť isté vlastnosti predmetu (príp. osoby), a to najmä v porovnávajúcej súvislosti s takým predmetom, pre ktorý sú príslušné vlastnosti charakteristické (napr. *plátno biele ako sneh*). Nominatívna funkcia ustálených prirovnaní s názvami farieb je sémanticky (a prirodzene aj semioticky) motivovaná stabilnými a všeobecnú platnosť majúcimi entitami, a preto možno predpokladať aj podobnú motiváciu vzniku týchto prirovnaní v blízkych slovanských jazykoch.

1.3. Frazeologická teória i prax (spracúvanie ustálených prirovnaní v slovníkoch) zreteľne dokazujú, že problémom ostáva rozlišovanie ustálených a voľných (neustálených, aktuálnych) prirovnaní. Presnú hranicu medzi nimi sa nedarí určiť, i keď sú formulované viaceré pomerne koncízne kritériá na odlišovanie týchto dvoch typov. J. Mlacek (1970) konštatuje, že ustálené prirovnanie predpokladá ustálený význam aj ustálenú formu; ak niektorá z týchto zložiek chýba, ide o voľné prirovnanie. Problém je však v tom, že frazeologizácia je proces stabilizácie a upevňovania istých spojení; završenie tohto procesu – a teda vznik novej frazeologickej jednotky – určujú jednotliví autori niekedy len na základe svojho jazykového povedomia.

2.0. Názvy farieb (podobne ako všetky iné domáce a prvotné slová, nevyhnutné pri bežnej komunikácii) patria do jadra slovnej zásoby. Viaceré výskumy potvrdzujú, že sú to najpoužívanejšie jazykové prostriedky, ktoré majú v prehovoroch a textoch kľúčové postavenie a preto aj vysokú frekvenciu. Jedným z najpreukaznejších faktorov, určujúcich frekvenciu slova, je sémantika príslušného slova. Okrem toho je frekvencia slova úzko spätá s reáliami krajiny, so spôsobom myslenia používateľov jazyka. Pre jazykové etnikum je charakteristická aj distribúcia pojmov stojacich ináč svojím významom na jednej rovine.

2.1. V slovenčine majú prídavné mená označujúce farby pomerne vysokú frekvenciu. Podľa zistení J. Mistríka (1969) sú najfrekventovanejšie adjektíva *čierny*, *biely* a *červený*. Na ďalších miestach sa v analyzovanom súbore 1 000 000 slov (v hierarchizujúcom poradí) objavili prídavné mená *zelený*, *modrý*, *belasý*, *žltý* a *ružový*. Prvé tri adjektíva, t. j. *čierny* (s absolútnym poradím 187, frekvenčným rangom 171 a relatívnou frekvenciou 334), *biely* (209–186–279) a *červený* (245–207–250) si podrobnejšie všimneme pri komentovaní ich funkcie, platnosti a výskytu v slovenských a poľských nárečových ustálených prirovnaniach.

3.0. Podobnosť možno všeobecne definovať ako zhodu vecí, stavov, konaní alebo diania v istých znakoch. Na jej základe možno vytvárať rozličné analógie, klasifikácie a hodnotenia. Podobnosť je aj jedným zo základných sémantických

tických vzťahov, ktorý sa využíva pri opisoch jazykového systému. Pri úvahách o podobnosti, výraznou mierou sa uplatňujúcej práve v prirovnaniach (človek, vec a i. sa pomenúva poukazom na podobnosť, porovnáva sa s niečím iným pomocou istého modelu), treba mať na zreteli skutočnosť, že tu ide najmä o semiotický vzťah k denotátom rozličného typu a o ich vzájomný pomer (SČFI, s. 464).

3.1. Obligáttny formálny znak (komparátor *ako*) člení všetky ustálené prirovnania na dve časti, a to ľavú (prirovnávanú) a pravú (prirovnávajúcu). Hlavné členy prirovnania (komponenty na ľavej a pravej strane od formálneho znaku) sa realizujú všetkými plnovýznamovými slovnými druhmi, ktoré vstupujú navzájom do radu bežných kolokácií. Pre ďalšie výklady o nárečových prirovnaniach označujúcich farby treba stručne pripomenúť všeobecnú sémantickú štruktúru prirovnania, ktorá sa v súčasnej dynamicky sa rozvíjajúcej frazeológii naznačuje symbolmi $(Kd)-R-(Tk)-k-Kt$. *Kd* je tu komparandum, referent doplňovaný vždy až kontextom, *R* = relátor, relačný prvok verbálnej povahy, *Tk* (tertium comparationis) = základ prirovnania, explicitne iba fakultatívne vyjadrený spoločný znak, *k* = komparátor a *kt* je komparátum, t. j. zovšeobecnený model, tvoriaci jadro prirovnania – napr. *to plátno (Kd) je (R) biele (Tk) ako (K) sneh (Kt)*.

4.0. Slovenské ustálené prirovnania (UP) zaregistruje najmä *Slovník slovenského jazyka* (výkladový slovník tzv. stredného typu; ďalej aj SSJ) a prirodzene (v menšej miere) aj novší *Krátky slovník slovenského jazyka*, ktorý vyšiel vo viacerých vydaniach. (Materiál z tohto slovníka tu neanalyzujeme.) Adjektívum *biely* má napr. v SSJ I (s. 93) spracované tri významy (1. najjasnejšej farby, majúci farbu ako sneh; 2. jasnej, svetlej farby, svetlý, belasý, bledý; 3. šedivý, sivý); pri prvom má zaregistrované ustálené prirovnania *b. ako srieň*, pri treťom *b. ako holub* (obidve bez výkladu a sémantizácie). Všetky uvedené významy adjektíva *biely* sú známe aj v slovenských nárečiach. Príslušné významy aj doklady na ustálené prirovnania spracované v *Slovníku slovenských nárečí* (1994) svedčia o tom, že sú – v príslušných fonetických podobách – rozšírené na celom území Slovenska.

Pri tejto príležitosti uvádzame iba ilustračný materiál; doklady vyberáme tak, aby reprezentovali základné nárečové makroareály. Ustálené prirovnanie *dvá jeleňi, bíuú jak šnech* je z rozprávky zo Záhoria. V Gemeri sa belosť mladej ženy prirovnáva ku kvetu (*taká je biela aňi kvet*). Z východoslovenských spišských a šarišských nárečí sú doložené prirovnania *bieli/bili jak scena/krejda/šních/platno* i ďalšie, pri ktorých miera ustálenosti nie je nesporná (*bieli jak soľ, cukor, muka*). Niektoré tieto komparáty môžu byť v ľavej (prirovnávacej) časti prirovnania, a to najmä vtedy, ak zovšeobecnený model a jadro prirovnania tvorí substantívum *sneh* (*plátno biele ako sneh, cukor bili jak šnech* a pod.).

4.1. Pri výkladoch UP je dôležité uvádzať kontext a hlavnú valenciu každého výrazu, t. j. druh vzťahu k niektorým častiam (najmä hlavným aktantom)

tohto kontextu. Výklad významu frazémy tvorí s opisom kontextu a valencie jednotu. Pri citovaných UP s adjektívom *biely* možno formulovať napr. takéto výklady:

a) (*byť*) *biely ako stena/krieda/papier/plátno/smrt'* = byť neprirodzené, nápadne bledý (človek v tvári v dôsledku často len momentálnej reakcie na zlú správu, z preľaknutia, z prezradenia viny príp. fyzickej indispozície a pod.). Tieto frazeologické jednotky sa môžu vyskytovať aj vo forme tzv. skráteného prirovnania, keď sa spoločný znak (t. j. *Tk biely*) explicitne nevyjadruje: *byť* (*bol, je*) *ako stena, krieda, papier, plátno, smrt'*;

b) (*byť*) *biely ako sneh/srieň/plátno* = 1. byť príznačovo biely a čistý, skvúci sa (o veciach, predmetoch); 2. byť šedivý (o starom človeku, jeho vlasoch). Možno pripomenúť, že aj tieto UP prichodia v skrátenej podobe (*byť ako sneh/srieň* = byť veľmi biely). Okrem syntagmatických a paradigmatických variantov majú tieto frazeologické jednotky aj ďalšie podoby s rovnakým významom, no s inou syntaktickou platnosťou. Z týchto transformácií UP možno uviesť verbalizáciu (*mať vlasy/hlavu ako sneh*) príp. nominalizáciu (*niečo ako sneh/čerstvo napadnutý sneh*);

c) (*byť*) *biely ako ľalia/kvet* = byť krásne (nevinne) biely, celkom čistý (o dievčati, či mladšej žene z fyzického i morálneho hľadiska).

4.2. Słownik gwar polskich (1983) vyčleňuje sedem významov adjektíva *biały*. Najpreukaznejší prvý vykladá takto: „mający barwę przeciwstawną czarnej, właściwą śniegowi, mleku itp.; jasny (nie ciemny); błydy“. Frazeológia sa však nezaregistruje hneď pri tomto význame, ale (podľa prijatej koncepcie) až na konci rozsiahleho hesla. Za príslušným symbolom sa v pospisovnenej (štandardizovanej) podobe (práve tak ako všetky heslá či podheslá slovníka) uvádzajú najprv prirovnania: (*biały jak*) *gacie, kreda, mur, płachta, płótno, ściana* (s výkladom „veľmi bledý“). Istá sémantizácia je pri prvom doklade: *Nas Jasin do koliby wpad, biały jak gacie* (ze strachu).

Prirovnania (*biały jak*) *gołąbek, len, mleko, młynarz, śnieg* sa vykladajú ako „čisto biely, mliečnobiely, snehobiely; veľmi jasný; sivý“. Komparatív adjektíva *biely* býva v prirovnaniach *bielszy jak śnieg, bielszy niż wszystko białe* (vo význame veľmi biely; bielučký; najbelší).

5.0. Aspekty a vlastnosti vyjadrené v spoločnom základe (v *Tk*), sú významným ukazovateľom základných typov sémantiky ustáleného prirovnania vo všeobecnosti. Tieto vlastnosti jednoznačne prezentujú aj adjektíva, vyjadrujúce farbu či iné kvality. Prídavné meno *červený* má v SSJ I (s. 203) vyčlenené štyri významy; prvý sa vysvetľuje ako „majúci farbu ako krv, oheň, vlčí mak, pivónia a pod.; červenohnedý, ryšavý (obyč. o vlasoch, srsti a pod.)“. Ďalšie prirovnania sa nespracúvajú za príslušným symbolom, oddeľujúcim frazeológiu, ale sa uvádzajú ako klasické exemplifikácie významu (*červený ako ruža, rak, krv, kalina, malina, oheň, cvikla, moriak*).

5.1. SSN prezentuje veľa dokladov na skoro všetky v spisovnom jazyku zachytené UP. Explorátori ich zaznamenali vo všetkých hlavných nárečových oblastiach Slovenska. Na tomto mieste pripomíname západoslovenské UP *červení jako morák, uvarení rak* (zasek pev, šag_e červení jag rak), *rozhnevaní kohút, krv, ruža, pivňa* i posmešné prirovnanie je *červení jak slípka pot chvóstom*. Z Gemera sú známe UP *červení ako karmazín* (karmazín je karmínovočervená farba z červca), *šervení ani puläk*, z východoslovenských nárečí možno uviesť ešte necitované prirovnania *červení jag jablučko, kaľina, tus* (eso, karta najvyššej hodnoty).

5.2. Motivačné zdroje opisovaných UP sú široké. Ako komparátum tu fungujú najmä názvy rastlín (*ruža, pivónia, vlčí mak, malina, kalina jablčko*), zvierat (*rak, moriak, zriedkavo i kohút* či *prasa*) a slová symbolizujúce červenú farbu (*krv, oheň, plameň*). Nasledujúce výklady niektorých prirovnaní však ukazujú, že jednotlivé lexémy z rovnakých vecných (tematických) skupín sa nevyužívajú vždy v rovnakých sémantických súvislostiach:

a) (*byť červený ako moriak/rak/kohút (kohútí hrebeň)/paprika/(vlčí) mak* – byť nápadne červený, rudý; neprirodzene očervenieť (človek v tvári pri okamžitej a zlostnej reakcii na urážku, zahanbenie, vyprovokovanú trápnu situáciu a pod.);

b) (*byť červený ako ruža/pivónka* – byť nápadne a neprirodzene červený, náhle očervenieť (človek, najmä mladá žena v tvári pri prechodnej reakcii na nepríjemnú poznámku, zahanbenie, spoločenskú ujmu a pod.);

c) (*byť červený ako jablčko/malina/kalina* – byť príjemne a zdravo červený; dobre vyzeráť (mladá žena v tvári v dôsledku dobrého zdravia).

5.3. Množstvo materiálu na ustálené prirovnania s adjektívom *czerwony* prináša celonárodný *Słownik gwar polskich* (porov. tom V, zeszyt 1 [13]; 1994). Na ilustráciu a porovnanie so slovenským materiálom tu uvádzame napr. tieto UP: *czerwony jak bocianie nogi, jak francuskie buksy, jak indor, jak judasz, jak krew, jak lis, jak moskiewski modnik, jak mak, jak piwonka, jak pomidor, jak rak, jak rydzek, jak trusiak* a pod.

6.0. Exaktné výskumy istých súborov slov, sumované vo frekvenčných slovníkoch rozličných jazykov, zisťujú vysokú frekvenciu názvov farieb. V slovenčine je (pozri aj nižšie) najfrekventovanejšie adjektívum *čierny*. Všeobecne známy a v literatúre potvrdený je aj jeho výskyt v UP vychádzajúcich zo zmyslového vnímania. K jednému základu prirovnania (tvorenému názvom farby) sa môže pripájať viacero príbuzných prirovnávacích častí.

SSJ I (s. 209) zaregistruje frazeologické jednotky *čierny ako havran, kavka, noc, žúžol', uhol, kominár, čert, Cigán* ako exemplifikácie hneď za 1. významom (majúci farbu sadzí, uhlia a pod. – opozitum biely). Pri ďalších piatich významoch (napr. 2. majúci tmavé zafarbenie, tmavý, temný, bez svetla – op. svetlý – sa už nijaké UP nezaznamenávajú. Sú však pri heslách *kolomaž, smola, sadza* a i.

Na základe istej sémantizácie vznikajú dva rady UP: *čierny ako uhol', noc, čert, smola, kolomaž, sadza, havran* (o veciach i o výraze človeka, napr. o očiach, vlasoch, pleti a pod.) a *čierny ako žúžol', havran* (najmä o vlasoch a fúzoch) s výkladom expr. *celkom čierny, tmavý*. Spracovanie je jasné a koncízne, doplniť ho možno len v jednotlivostiach.

6.1. Reč ľudu je plná epiky, obraznosti, neopakovateľných metafor; tvorí bohaté žriedlo národnej frazeológie. Ani ustálené prirovnania s adjektívom *čierny* nie sú výnimkou. V slovenských nárečiach majú prameň a oporu aj tu citované spisovné UP. *Slovník slovenských nárečí* spracúva UP doložené vo všetkých základných jazykových areáloch (napr. *čirní jag uhel, kominár, čert* zo západného a prirovnanie *čelovskej čerešne čierne ako žúžol'* zo stredného Slovenska). V skúmaných slovensko-poľských reláciách sú dôležité niektoré ďalšie prirovnania, rozšírené na východnom Slovensku. Zo Šariša a Spiša sú doložené UP *čarni jak kot* (o čiernovlasom človeku), *čarni jag zem, jak šurc* a *čarni jag halka* (*oči čarne jak halki, jak tarki, jag uhle*). Posledné treba interpretovať širšie.

Prirovnanie *šurc čarni jag zem* (veľmi špinavá zástera; skoro čierna) podmienilo vznik prirovnania *čarni jak šurc*. Zložitejšie je vysvetlenie motivácie prirovnaní (*kalap*) *čarni jag halka* a *oči čarne jag halki*. Halka je v nárečiach 1. okrúhla strieška nad štítom domu; 2. guľovitá hrčka (dubienka), ktorá vzniká zakuklením na strome cudzopasicej larvy hmyzu. Halky na strechách starých domov bývali vplyvom poveternostných podmienok i pôsobením dymu často začíernené; zašpinený, od špiny čierny klobúk mohol byť teda prirovnávaný k tejto reálii. Prirovnanie *oči čarne jag halki* však zaiste motivovali čierne hrčky na dube, ktoré obsahujú vo farbiarstve využívané triesloviny. Navyše je tu analogické prirovnanie *oči čarne jak tarki* (t. j. okrúhle, čierne, bystré oči; oči ako trnky). Obidve UP sú častejšie v skrátenej podobe, bez explicitne vyjadreného *Tk čarni* (Ripka, 1988).

6.2. Pre skupinu prirovnaní s názvami farieb v porovnávacom základe sú charakteristické aj niektoré transformácie. Týmto termínom sa okrem vlastnej zmeny označuje aj útvar, predstavujúci výsledok tejto zmeny. Transformácia je formálna a významovo podobná východiskovému útvaru, no na rozdiel od variantu sa od neho vždy líši funkčne (porov. aj nižšie). K medzirovinným transformáciám možno z UP s adjektívom *čierny* zaradiť napr. typ *uhl'ovočierny – čierny ako uhol'* (lexéma – kolokácia), k vnútrorovinným patria nominalizácie a verbalizácie príslušných kolokácií, napr. *byť' (čierny) ako uhol' – vlasy/oči (čierne) ako uhol' – mať vlasy/oči (čierne) ako uhol'*.

6.3. Naznačené zistenia podporujú aj analýzy poľského (nárečového) materiálu. Na komparáciu niekoľko ustálených prirovnaní s adjektívom *czarny* z príslušného hesla *Słownika gwar polskich* (1994, s. 9): *czarny jak hawierz, kominarz, moskal, Murzyn z Afriki, smolniak, smolnica, jak Cygan, jak gawron, jurek, sadza, smola, jak tarnki w lesie, jak kawka, jak kruk, wrona, jako ziem* a iné.

7.0. Ustálené prirovnanie ako viackomponentové a idiomatické pomenovanie zasahuje oblasť podobnosti v širokom zábere. Obidva základné vyjadrovacie vzťahy kvality a kvantity majú veľa variantov a odtieňov. Prirovnávacie zvraty v UP označujúcich farby majú jednoznačný intenzifikačný a hyperbolizujúci význam. Z komentovaného porovnávania ekvivalentných a štruktúrne zhodných slovenských a poľských nárečových ustálených prirovnaní s adjektívami *biely*, *červený* a *čierny* vychodí, že prirovnania vznikali na základe rovnakej motivácie, sú realizované tými istými slovnými druhmi a majú v zásade ten istý význam. Dokumentované skutočnosti sa v primeranej miere odrážajú aj v lexikografickom spracúvaní ustálených prirovnaní v celonárodných nárečových slovníkoch týchto dvoch blízkych slovanských jazykov.

Literatúra

- MISTRÍK, J.: Frekvencia slov v slovenčine. Bratislava 1969. 728 s.
MLACEK, J.: Základné typy ustáleného prirovnania: Jazykovedný časopis 21 (1970) 172–188.
MLACEK, J.: Slovenská frazeológia. Bratislava 1977. 120 s.
RIPKA, I.: O niektorých slovenských a poľských prirovnaniach: Studia linguistica Polono-Slovaca. 1. Red. K. Rymut. Wrocław 1988, 175–182.
RIPKA, I.: Spracovanie frazeológie v celonárodnom nárečovom slovníku: Prace Filologiczne, XLIV. Ed. W. Kupiszewski et al. Warszawa 1999, 97–102.
Slovník české frazeologie a idiomatiky. Přirovnání. Red. F. Čermák a J. Hronek. Praha 1983. 496 s.
Slovník slovenského jazyka. Red. Š. Peciar. Bratislava 1959–1968. 6 zv.
Slovník slovenských nárečí. I. (A – K). Red. I. Ripka. Bratislava 1994. 938 s.
Słownik gwar polskich. Red. J. Reichan, S. Urbańczyk. Tom II, zeszyt 1 (4). Kraków 1983, 1–182; Tom V, zeszyt 1 (13). Kraków 1994, 1–214.